

NERIJUS STASIULIS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Lietuva
Vilnius Gediminas Technical University, Lithuania

MARTINAS HEIDEGGERIS: ARISTOTELIO TEORIJS IKISĄVOKINĖ IŠTAKA

Martin Heidegger: The Preconceptual Origin
of the Theory of Aristotle

SUMMARY

This is the second part of a three-part text that looks at how Heidegger, in the earlier period of his thought (i.e. roughly prior to *Being and Time*), formulated an access to the pre-conceptual origin of theory, and how this enabled an access to and a rethinking of the Greek – and thus of the whole of Western – origin of philosophy/theory. This part of the text deals with the pre-conceptual origin of Aristotle's philosophical concepts, which is revealed by reading Aristotle through the method of Heidegger's phenomenology, or phenomenological hermeneutics. It is at this pre-conceptual level that the fundamental structure of Aristotle's philosophy and, at the same time, of Greek thinking, on the one hand, and Western thinking, on the other, appears, and, in a broad brush stroke, its two possibilities are revealed: the one which ignores the ecstatic time or the one which is the ecstatic time.

SANTRAUKA

Tai antroji (iš trijų) dalis teksto, kuriame apžvelgiama, kaip M. Heideggeris ankstyvesniuju savo mąstymo periodu (t. y. maždaug iki *Būties ir laiko*) formulavo prieigą prie teorijos ikisąvokinės ištakos bei kaip tai įgalino priėti prie graikiškosios – ir kartu visos vakarietiškosios – filosofijos (teorijos) ištakos bei permąstymo. Šioje teksto dalyje aptariama Aristotelio filosofijos sąvokų ikisąvokinė ištaka, kuri atsiveria Aristotelį skaitant Heideggerio fenomenologijos, arba fenomenologinės hermeneutikos, metodu. Būtent ikisąvokiniame lygmenyje pasirodo pamatinė Aristotelio filosofijos bei kartu, viena vertus, graikiškojo mąstymo ir, kita vertus, vakarietiškojo mąstymo pamatinė struktūra bei, darant platų potėpį, dvi jos galimybės – ekstatinį laikiškumą ignoruojanti ir ekstatiniu laikiškumu esanti.

RAKTAŽODŽIAI: Aristotelis, ekstatinis laikas, fenomenologija-hermeneutika, Heideggeris, *ousia*.

KEY WORDS: Aristotle, ecstatic time, phenomenology-hermeneutics, Heidegger, *ousia*.

IVADAS

Žingsnis nuo objektinančios fenomenologijos prie „ikifenomenologinės“ gyvenimo vykimo hermeneutikos ir nuo vykimą stingdančios sąvokinės pagavos prie *formalaus nurodymo*, nekliudančio gyvenimo srovės ir iš jos kylančios saviinterpretacijos, esmingas haidegeriškajai Aristotelio filosofijos rekonstrukcijai, kurią sudaro (1) iš Aristotelio mąstymo kildinamos sąvokinės ontologijos destrukcija ir (2) Aristotelio mąstymo, kaip kylančio iš graikiškojo *Dasein*, saviinterpretacijos pirmapradės prasmės atkartojimas, atstatymas (*Wiederholung*). *Būtyje ir laike* pateikiamas „subjekto“ (*Dasein*) desubstancializavi-

mas – sykiu ir visa ko vidujai subjekto desubstancializavimas – reiškia ne tik substancinės (*οὐσία*) ontologijos kritiką, bet ir pirmapradę *οὐσία* atvėrimo atsklaidą pirmapradiškesnės gyvenimo vykimo, arba laiko, sampratos fone. Heideggeris *Dasein* įmestosios užmesties (vykimo) struktūrą atskleis ir interpretuodamas Aristotelio *οὐσία* supratimą išreiškiančiais *ποίησις* ir *πάθησις*. Anot Heideggerio, nors *οὐσία* graikų suvokiama dabartiškai – vienu, dabarties, laiko modusu, – šiame supratime numanomas ekstatinis laiko horizontas, kurio eksplikaciją pateikti yra *Būties ir laiko* užduotis.

1.

Nuo išpasaulinančios, objektinančios žiūros pereiti prie vykimo ir jo pasauliškojo faktiškumo („konteksto“), iš kurio kildinama *οὐσία* pagava, leido ne tik (kaip rašėme ankstesnėje dalyje) *unum*, bet ir *verum* viduramžiškosios transcendentalijos samprata. *Verum* žymi ne teiginio tiesą, ne tiesą kaip teiginio teisingumo vertę, bet tiesą kaip paprastą pagavą, tiesą kaip prasmę, paprastą žinojimo ir buvimo lygmenų susitikimą, žinojimo objekto ir objekto žinojimo esminę sąjungą, patį intencionalumą. *Verum* reiškia tiesiog objekto turėjimą kaip nuo jokio sprendinio nepriklausomą prasmę: tiesa reiškia tiesiog duotumą (Kisiel 1993: 33–34). Aristoteliiui taip pat, atkreipia dėmesį Heideggeris, teiginys nebuvęs tiesos vieta, bet buvęs priklausomas nuo už jį pirmesnio tiesiog atvėrimo

(intencionalumo), kuri išsako. Intencionalumą kaip tiesos (*verum, ἀλήθεια*) – juslinės arba mąstomos – atvėrimą Heideggeris suranda graikų ontologijai (usiologijai) kertinėje *ποίησις* sampratoje: ir *αἴσθησις*, ir *νόησις* graikai suvokė kaip *ποίησις* (pvz., Heidegger 1993).

Heideggerio vartojamą faktiškumo (*Faktizität*) terminą nukalė klasikinis neokantizmas. Fichtei, išsitenkančiam karteziškojo dualizmo apibrėžtyse, jis reiškia laukinį tikrovės veidą, nepaklūstantį racionaliai minčiai: faktiškumas iracionalus *par excellence*, jis žymi „materijos“, duotos minčiai, neįveikiamą iracionalumą. Fichte's filosofija nurodo bedugnę tarp empiriškumo ir apioriškumo, individualumo ir universalumo, *quid facti* ir *quid juris*, intuicijos ir sąvokos, žodžiu, tarp faktiškumo ir logiškumo (Kisiel 1993: 27).

Tačiau fenomenologinis (haidegeriškas) faktiškumo traktavimas smarkiai skiriasi nuo to, kaip jis buvo traktuojamas klasikiniame neokantizme. Laskas, sekdamas Husserliu, žengia žingsnį anapus šio traktavimo: mūsų netarpiškas susitikimas su faktiškumu apima ne tik *empirinę intuiciją*, bet ir *kategorinę intuiciją*. Laskas išplečia Kanto transcendentalinę logiką anapus tradicinių aristoteliškųjų empirinės tikrovės kategorijų; kategorijos pačios turi turėti kategorijas, jeigu jos gali tapti žinojimo objektais. Ši galimybė reiškia, kad esama *ikipažintinio* momento, kuriame pirminės kategorijos ar formos pirma yra *tiesiog duotos* patirčiai dar prieš tapdamos žinomos. Esama netarpiškos patirties, jog gyvenama per formas, kad tarpiškai būtų pažįstamas pažintinis objektas, materija: ši patirtis ir reiškia kategorinės intuicijos momentą kiekviename pažinime (ten pat: 27). Netarpiška patirtis reiškia ne absoliučiai iracionalų jutiminį daugį, kuris paskui organizuojamas į prasmingus darinius; netarpiška patirtis iš *anksto* jau persmelkta formos, tai yra prasmės ir „vertės“. Laskas gana „mistiškai“ aprašo šį išgyvenamą ikiteorinį netarpišką susitikimą su nejuslinėmis formomis: prarandame save jose estetiiniame, etiniame, religiniame atsidadime. Tad faktiškumas reiškia ne primityvų faktiškąjį gyvenimą, bet gyvenimą, jau „pilną vertės“, „vertą gyventi“ (ten pat: 28). *Būtyje ir laike* aprašomas *Dasein* kasdieniškumas ir buvimas-įtrauktam į parankišką judumą suprantamas šia dar Lasko anticipuota faktiškumo prasme. Anot Heideggerio, graikų filosofijos sąvokos kyla iš tokio faktiškumo.

Heideggerio mąstyme šis atsidadimo (*Hingabe*), priklausymo, priešinamo tie-

siog žiūrai (*Hinsehen*), momentas žymi pradinę fenomenų duotį. „Mistinis“ ar, pasakytume, pamaldus santykis su fenomenų *es gibt* žymi jų *būties* numanymą ir ontologinio skirtumo anticipaciją. Iš viduramžiškosios pasaulėvokos Heideggeris perima tai, kad ši pradinė duotis savaime nėra galutinė instancija, bet nurodo į ją kildinantį Dievą. *Es gibt* patirtis žymi „išskirtinę vidinės egzistencijos formą, įtvirtintą transcendentiniame prasantykyje sielos su Dievu“ (Heidegger, cit. iš Kisiel 1993: 31) – Dievo intencionalumą. Heideggerio mąstyme terminas „ἀλήθεια“ žymi *Dasein* kaip pasaulio atvėrimo erdvės ir būties išslaptinimo – *Dasein* intencionalumo ir būties intencionalumo – paslaptinę vienovę. Todėl, kad *Dasein* išslaptinimas yra būties išslaptinimas, *Dasein* intencionalumui visuomet yra vienodai pirmapradžiai ne tik veiksmas (produktyvumas / aktyvumas), bet ir kėsmas (receptyvumas / pasyvumas). Pasyvų aktyvumą, *Būtyje ir laike* vadinaimą įmestosis užmesties vardu, randame dar vokiečių filosofijos tėvo Eckharto mąstyme, pagal kurį „dvasios srityje, suvokimas (*conceiving, conceptio*) yra gimdymas (*bearing*) arba pagimdymo aktas – ir todėl (pasyvus) kėsmas yra (aktyvus) gaminimas (*production*) (Mojsisch, Summerell 2011)“. Panašus motyvas būdingas ir Husserlio mąstymui, kuriame „receptyvumas ir spontaniškumas kuo glaudžiausiai susiję“ (Laurukhin 2005: 99).

Kategorinės intuicijos samprata leido Heideggeriui nuo dualistinės sampratos à la Fichte, menančios karteziškąją (racionalumo ir iracionalumo) perskyrą, priartėti prie Aristotelio nuostatos, jog kategorijos yra „patys daiktai“. „Suderindamas“ šią nuostatą su krikščioniškąja

susitikimo su transcendentiniu Dievu ir *creatio ex nihilo* patirtimi, vokiečių filosofas gali rekonstruoti ikikategorinį Aristotelio filosofijos elementą. Visos *κατηγορίαι*, nurodančios į pirmąją *οὐσία*, yra priklausomos nuo už jas fundamentalesnių, kategorijomis Aristotelio filosofijoje nesančių *δύναμις* ir *ἐντελέχεια* (*ἐνέργεια*). *Οὐσία* atveriantis intencionalumas graikų supras tas *ἔργον* gaminimo (*ποίησις*) terminais, todėl ši gaminimo (pvz., Mickevičius 2017) intencionalumą Heideggeris temizuoja *Būties ir laiko* parankiškumo analizėje. Dėl *Dasein* ir būties pra-santykio parankusis intencionalumas aprašo ne vien „žmogiškąją veiklą“, bet pasaulio pasauliškumą „kaip tokį“ – visų *Dasein* erdvėje atveriamų „vidupasauliškųjų“ esinių judumą kildinantį praintencionalumą. Taip parankumo analizei viduje vietos samprata leidžia suvokti Aristotelio esinių judėjimo link savo prigimtinės vietos sampratą (pvz., Heidegger 1990: 80).

Anot Lasko, idant tarpiškai pažintume materiją, netarpiškai gyvename kate-

gorijose tarsi kontekstuose, per kuriuos pažįstame jose įtrauktus daiktus (Kisiel 1993: 33) – *Būties ir laiko* parankumo sampratos pirmtakas. Kitaip nei dualistinėje sampratoje, tai reiškia ne kategorijų „užmetimą“ daiktams (tarsi tame, ką Šliogeris (pvz., Šliogeris 2005: 180) vadina Esmo įniekinimu), bet veikiau, jau brandesniosios polaskinės Heideggerio filosofijos požiūriu, pačių *Dasein* atveriamų fenomenų pirmąją intencionalumą. „Netarpiška patirtis, neredukuojamas galutiny-sis, kuriuo fenomenologija prasideda ir baigiasi, nėra iracionalumas, pojūčių chaosas, bet veikiau išsyk kategoriškai pakrautas (paprastos pagavos tiesa) ir intencionaliai struktūruotas visuminis suaugimas (*concretion*) ([atitinkąs viduramžiškąjį] *modus essendi activus*“ (Kisiel 1993: 35). Scholastikai ši *modus essendi activus*, ikipažintinį intencionalios sąmonės lygmenį, kartais vadino *intellectus principiorum*, netarpišku pirminių inteligibilijų – būties, vienio, tiesos, gėrio – suvokimu. Tai *Dasein* išankstinio būties supratimo pirmtakas (ten pat.).

2.

Šią ikipažintinę sritį, kaip sakėme, išreiškia speciali kalba, Heideggerio vadinama „formaliu nurodymu“. *Būtyje ir laike* formalus nurodymo užduotį atlieka egzistencialai. Vėliau ikipažintinį sąmonės lygmenį Heideggeris atskleidžia įsiklausydamas į natūralią kalbą. Formalus nurodymo užduotį atlieka filosofinės etimologijos. Filosofo pateikiamos pamatinių žodžių arba iš jų kilusių sąvokų (*οὐσία*, *λόγος* etc.) etimologijos turi reikalą ne tiek su filologine analize,

kiek su maščiančiu įsiklausymu į juos kildinančią patirtį – į jais žymimą pirmąją intencionalumą. Tiek graikų, tiek paties Heideggerio filosofija randasi eksplikuojant tai, kas implicitiškai jau glūdi kasdienėje kalboje. Ji yra iš anksto jau duoto būties išslaptinimo *anamnezė*. Kiekvienas jau gyvena šiame išslaptinime, tačiau filosofas eksplicitiškai jį iškelia į dienos šviesą ir išgelbsti nuo įkryčio į autentiškąją kalbos prasmę paslepiančius šnekalus. Slėpiningą *Dasein* erdvės

praintencionalumą vėlyvasis Heideggeris išsako teiginiu, jog ne tiek mes kalbame kalba, kiek pati kalbà kalba. Bet jau jaunas Heideggeris giliausiai fenomenologinei-hermeneutinei intuicijai išsakyti naudojosi natūralios kalbos resursais – beasmeniu sakiniu, nurodančiu į besislepiančią būtį, ir skirtimi tarp *genitivus subjectivus* ir *genitivus objectivus*, leidžiančia išsakyti būties ir *Dasein* prasantykį. Heideggeris atranda, jog sustabarėjusios filosofinės terminijos nepakankamumo filosofinėms išvalgoms reikšti bėdą galima sumažinti eksplikuojant įprastinėje kalboje glūdintį intencionalumą ir giliau suprantant gyvos kalbos struktūrinius resursus.

Heideggeris kontinentinėje filosofijoje atliko judesį, palygintiną su tuo, kurį nuvykęs anapus Lamanšo atliko Wittgensteinas, nuo griežtai pagal formaliosios logikos standartą konstruojamos kalbos (pasaulio atvėrimo) grįžęs atgal prie kasdienės gyvos kalbos, kuri už „logišką“ kalbą pirmesnė ir nuo kurios ši priklauso. Gyvos kalbos intencionalumo struktūros pirmesnės už logikos struktūrą. Loginės kalbos standartas kilęs iš Aristotelio filosofijos, todėl Heideggeris imasi logikos destrukcijos ir atkartojimo, atstatymo, gražindamas *λόγος* prie jo ontologinės ištakos, tai yra prie logiką kildinančio ikisąvokinio intencionalumo, konkrečiau, prie graikiškosios patirties, kurią Aristotelio filosofija išsako.

Pats Aristotelis toli gražu nebuvo toks standartizuotas logikas kaip jo nūdieniai įpėdiniai. Tai, kad pats gyvas kalbėjimas nėra logiškas ir turi savas taisykles, pažymi Heideggeris, imame tik dabar suprasti, tačiau šį žinojimą ap-

tinkame ir Aristotelio tekstuose. Jį aptinkame kaip tik būties analogijos sampratoje, kuri laikytina Heideggerio formalaus nurodymo sampratos prototipu. Logika operuoja sąvokomis – giminėmis ir rūšimis, tačiau būtis nėra pagaunama giminės ar rūšies apibrėžtimis, nes jos intencionalumas ir yra tai, kas teikia *genus* ir *species* pagavos galimybę. Esinio *οὐσία*, jo „esmė“ arba tikroji būtis, yra, anot tradicinės sampratos, sąvoka, pagaunama apibrėžimu (*ὁρισμός*).

Atradęs ikisąvokinę sąvokos ištaką, Heideggeris gali parodyti pačios usiologijos kilmę iš graikiškajame *Dasein* glūdinčios pamatinės pasaulio pasauliškumo patirties. Aristotelis, kaldamas savo filosofijos terminus (*οὐσία*, *ὁρισμός*, *κατηγορία*), girdi kasdienės žodžių reikšmes ir tik fiksuoja („prisimena“) jų filosofinę prasmę (pvz., Heidegger 1993: 31). Kertinę reikšmę turi graikų kalbos žodis *οὐσία*, kuriuo graikų filosofai žymėjo tai, ką į dienos šviesą iškelia filosofinė atida – įprastiniame *Dasein* jau glūdintį pirmapradį būties atvėrimą. Tad haidegeriškas *οὐσία* aptarimas turi reikalą ne vien su šio žodžio vartojimo Aristotelio ar Platono tekstuose tyrinėjimu. Netenkina ir vien konstatavimas to, kad Aristoteliui *οὐσία* yra „pirmoji kategorija“. Haidegeriškuosiuose *οὐσία* apmąstymuose šis žodis žymi patį *Dasein* – būties išslaptinimo erdvę ir dvi galimas jos traktuotes: (1) kaip reginčiojo subjekto vaizdui nusavintos erdvės arba (2) kaip būties ir *Dasein* abipuse priklausomybe charakterizuojamos erdvės. Išsakoma *genitivus objectivus* ir *genitivus subjectivus* žaismu frazėje „būties išslaptinimas“, antroji traktuotė žymi mūsų aptartą išslapti-

nančio *Dasein pasyvumą-aktyvumą*, o pirmoji, kuri Heideggeriui apibūdina kartezišką subjektizmą, žymi nuo pasyvaus pri-klausymo būčiai išlaisvintą šia prasme *absoliučiai aktyvų Dasein*, virtusių moderniuoju subjektu. Abiejų šių traktuočių galimybė glūdi pirmapradžiam *ὄσῖα* intencionalume. Pats žodis *ὄσῖα*, panašiai kaip ir Heideggerio vartojamas vokiškasis jo „atitikmuo“ *Anwesen*, reiškia „nuosavybę, tai, kas turima, tur-tą, disponuojamus išteklius“ ir pan. *Υποκείμενον* (gr. tai, kas driekiasi po, plyti priešais), lotyniškai vadinamas subjektu (*subjectum*), reiškia autentiškai suprastą *ὄσῖα* – kylančią ir besilaikančią (turimą) esmo erdvę, pačią esmo kilmę ir laikmę (tur-tą) ir šia prasme kiekvieno esinčiojo (esinio) pagrindą – tai, kas jam teikia jo esmą. Dėl to esmo erdvė gali būti suprantama kaip priklausanti subjektui kaip *Dasein*, išlaisvintam nuo būties, kaip priklausanti nuo jo kaip jos pagrindo, kaip išimtinai jo disponuojamas turtas. Karteziškasis subjektas atsiranda radikalizuojant dar graikų filosofijoje retrospektyviai randamą būties ir esinio skirtumo užmarštį. Esinys kaip subjektas (*Wesen*, *Anwesen*) išsilaisvina nuo bet kokios užuominos apie jo priklausomybę būčiai. Pasinaudodamas viduramžiškąja prasantykio samprata, nebekarteziškas haidegeriškasis subjektas prisimins savo priklausomybę būčiai ir esmo erdvė (*ὄσῖα*) pasirodys kaip šioje priklausomybėje išaknyto *Dasein* gaunamas ir tausojamas (saugojamas) turtas. *Būtis ir laikas* bei netgi visa Heideggerio filosofija sukasi apie šią dvejo-pą *ὄσῖα* traktavimo galimybę: iš graikiškosios *ὄσῖα* bei *ὑποκείμενον* ontolo-

gijos kilusios karteziškosios ontologijos, tad ir graikiškosios ontologijos, kaip subjektizmo destrukciją bei „viduramžiškąją“ patirtimi praturtintą graikiškosios ontologijos autentiškosios prasmės at-statymą būties ir esinio dvisklaidos aspektu skleidžiamoje *Dasein* arba būties išslaptinimo analitikoje.

Pasak Aleksandravičiaus (2009: 219), krikščioniškoji *creatio ex nihilo* samprata leidžia suvokti patį žmogaus protą, įimantį esinį, (nuolat) esant sąlytyje su savo kilminiu aktu (Tomo vadinamo *actus essendi*) ir kartu esant sąlytyje su bet kurios kitos (proto laike „sekamos“) būtybės kilminiu aktu, o šis dieviškosios kūrybos darbas esąs dievybės vykdomas vienijimas ir pačiame prote, ir kiekviename daikte. Tokiam mąstymui karteziškoji subjekto ir objekto perskyra nebūdinga. Subjekto ir objekto perskyra neturi prasmės ir Heideggerio mąstyme.

Subjekto ir objekto vienumo išvalga yra viena sunkiausių ne tik Heideggerio filosofijos, bet ir filosofijos apskritai minčių. Bet tik nepaleidžiant jos iš domės galima suvokti tiek Heideggerio *Dasein* egzistencialo prasmę, tiek jo pateikiamą graikiškojo *Dasein* aiškinimą. Tai, kad graikas save patį *a priori* suvokia kaip individualizuotą, t. y. kaip „mirtingąjį“, ir tai, kad jis pasaulį *a priori* suvokia kaip sudarytą iš individualizuotų esinių („subjektų“), yra vienodai pirmapradžiai dalykai. Lietuvių filosofijoje Šliogeris turbūt aiškiausiai akcentuoja „substančinio individo“ prototipą kaip įvairių graikiškosios filosofijos ontologijų – tiek aristoteliškųjų *τὸδε τι* ir *μορφή* (*εἶδος*), tiek platoniškosios *εἶδος*, tiek demokratiškosios *ἄτομον* sampratos – provaizdį.

Visos šios sampratos apibrėžia tai, ką graikai vadino tikroju esiniu – *ὄνσια*. *ὄνσια* apibrėžtys kyla iš individualizuojančios žiūros, kuri yra vienodai pirm pradė žmogaus kaip individualizuoto mirtingojo patirčiai. Mintis, jog „objek-

tinis“ ir „subjektinis“ esmo momentai yra vienodai pirm pradžiai ir turi tą pačią vieną ištaką, leidžia Heideggeriui *ὄνσια* ir *Dasein* laikyti analogiškais ar net tapačiais terminais, tai yra reiškiančiais tą pačią esmo erdvę.

IŠVADA

Heideggeris *Dasein* supranta kaip būties pasirodymo, esinio lauką. Remdamasis savo suformuluotu fenomenologiniu metodu, jis aprašo pamatinę šio lauko struktūrą (būties pasirodymo struktūrą), kurią suformuluoti jam taip pat leidžia fenomenologinis-hermeneutinis graikiškosios patirties, kildinusios Aristotelio filosofiją, aprašymas. Ši gelminė struktūra esanti ir visos paskesnės

Vakarų istorijos struktūra, savotišku, t. y. subjektiniu, pavidalu pasirodanti karteziškai apibrėžtu moderniuoju bei mūsų laiku. Šitaip šis Aristotelio minties perskaitymas leidžia tiek suprasti mūsų laiką, tiek kartu jį iš naujo išslaptinti. Paskutiniuoju šio teksto dalyje detaliau aprašysime šį haidegeriškame Aristotelio minties skaityme pasirodantį naujos ontologinės pradžios kontūrą.

Literatūra

Aleksandravičius Povilas. 2009. Tomo Akviniečio laiko samprata, *Problemos* 76: 206–224.
 Heidegger Martin. 1993. Die Grundbegriffe der Antiken Philosophie, Martin Heidegger, *Gesamtausgabe*. II. Abteilung: Vorlesungen 1919–1944. Band 22: Die Grundbegriffe der Antiken Philosophie. Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann.
 Kisiel Theodora. 1993. *The Genesis of Heidegger's Being and Time*. Berkeley and Los Angeles: California University Press.
 Laurukhin Andrei. 2005. Das Sein und die Sprache

im Netz der Intentionalen Beziehungen: F. Brentano – E. Husserl, *Problemos* 68: 92–100.
 Mickevičius Tomas Nemunas. 2017. Graikiškosios gaminimo sampratos apmąstymas Heideggerio technikos filosofijoje. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas. Vilnius: VU leidykla.
 Mojsisch Burkhard, Summerell Orrin F. 2011. Meister Eckhart. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Prieiga internetu: <<http://plato.stanford.edu/entries/meister-eckhart/>>.
 Šliogeris Arvydas. 2005. *Niekis ir Esmas*. T. II: *Pakeliui į Esmą*. Vilnius: Apostrofa.